

MS. PAULINE ESPİR'İN ANADOLU SEYAHATI NOTLARI
(7 EYLÜL-15 EKİM 1950)
(Araştırma Makalesi)

Orhan TURAN (*)

Öz

İngiltere'nin İstanbul'daki Enformasyon Dairesi'nde görevli olan Ms. Pauline Espir Türkiye'nin Doğu sınırında yer alan bazı illere turistik bir gezi düzenledi. Mevcut yolculuk II. Dünya Savaşı sonrası Soğuk Savaş yıllarında gerçekleşmiştir. Seyahat, savaş sonrası gergin seyreden Türk-SSCB ilişkilerinin geldiği noktayı sınıra en yakın bölgede yapılan gözlem ve incelemelerle birlikte buradaki gelişmişlik seviyesini tespit etme amacını taşımaktaydı. İki ülke arasındaki gerginlik politikası savaş sonrasında da devam etmiştir. Türkiye'nin Doğu'suna düzenlenen bu yolculuk ve bu yolculuktaki gözlemlerine dayalı olarak ele alınan rapor, klasik İngiliz dış politikasının şekillenmesinde önemle dikkate alınan diplomatik raporlara benzemektedir. 7 Eylül-15 Ekim 1950 tarihleri arasında yapılan gezide kaleme alınan notların sunulduğu raporun içeriği mevcut dönemin Sovyet algısı, coğrafi tasvirler, resmi yetkililere dair izlenimler, etnik ve dini kökenler, iktisadî ilişkiler, folklorik öğeler, siyaset ve seçmen algısı ve yabancı misafire bakış gibi konular değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ms. Pauline Espir, Anadolu Seyahati, Doğu Sınırı, Demokrat Parti, Soğuk Savaş.

Ms. Pauline Espir's Notes on Her Trip to Anatolia
(7th September-15th October 1950)

Abstract

Ms. Pauline Espir, an officer from the British Information Office in Istanbul, organized a touristic trip to some provinces located on the eastern front of Turkey during the Cold War years in the aftermath of World War II. Main purpose of this visit was to make

*) Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
(e-posta: orhan.turan@batman.edu.tr) ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5975-0469>

observations and investigations on the recent nature of tense Turkish-Soviet relations as well as identifying the level of development in the region. Mutual policy of tension in the pre-war years between the two countries was sustained in the years following the war. The report which is based on notes taken during the trip organized between 7th September and 15th October 1950, bears resemblance to diplomatic reports in terms of being taken into consideration for the British foreign policy. The report involves evaluations about popular perception of the Soviets, geographic descriptions, impressions about authorities, ethnic and religious origins, economic relations, folkloric elements, politics and electorate as well as common perception of foreigners.

Keywords: *Ms. Pauline Espir, Trip to Anatolia, Eastern Front, Democratic Party, Cold War.*

1. Giriş

İngiltere'nin İstanbul'daki Enformasyon Dairesi'nde çalışan Miss Pauline Espir'in Murgul, Artvin, Ardahan, Kars, Iğdır, Doğubayazıt, Karaköse (Ağrı), Van, Malatya ve Çukurbağ gibi yerleşim birimlerini kapsayan turistik gezisi ile ilgili tutmuş olduğu notlar, doğu sınırındaki şehirlerdeki Sovyet tehdidi algısı ve Demokrat Parti (DP) iktidarının ilk aylarındaki taşra Türkiye'sine birçok yönden ışık tutan oldukça ilginç izlenimleri ihtiva etmektedir. 1950'nin güz aylarında ele alınan bu gözlemler yaklaşık olarak beş haftalık bir zaman zarfında Ms. Pauline Espir'in ağırlandığı yerlerin siyasî, kültürel, idarî, askerî, örfî, sosyal ve iktisadî durumunun yanı sıra demografik ve dinî yapıya dair ilginç bilgiler sunmaktadır. II. Dünya Savaşı sonrası yapılan birçok çalışmada Türkiye'deki siyasî konjunktürde yaşanan dönüşüme değinilmiştir. Diğer taraftan Türkiye'nin taşra kentlerinin bahsi geçen dönüşümü hangi şartlarda yaşadığı yeterince incelenmeyen bir noktaya işaret etmektedir.

Ms. Pauline Espir'in bir aydan fazla süren doğu gezisinde tuttuğu notlar son derece titiz değerlendirmeleri içerdiği görülmektedir. Seyahat tek başına turistik bir amaçtan fazlasıydı. Ayrıca bu gözlemler bir başka açıdan İngiliz diplomasisinin geleneksel bir yönü olan *'tecessüs ve bilgide çeşitlilik'* (Babaoğlu, 2018; Işıқтаş, 2016) konusundaki hassasiyetini göstermektedir. XVI. Yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'ne gönderilen ilk İngiliz elçileri ticarî şirketlerin haklarını savunma amacı gütmüştür (Kocabaşoğlu, 2004). Özellikle XIX. Yüzyıldan itibaren Osmanlı coğrafyasındaki küresel diplomasiinin artması ve bölgede İngiliz-Rus rekabetinin kızışması üzerine birçok Türk vilâyetinde İngiliz konsoloslukları kurulmuştur (Şimşir, 2005; Şaşmaz, 2002). Bilhassa Berlin Antlaşması'nın Ermenilerle ilgili maddelerinden ileri gelen ve Anadolu'daki siyasal ve idarî gelişmeleri kontrol etme güdüsü, İngiltere'nin Osmanlı coğrafyası üzerindeki çıkarları konsolosluklar aracılığıyla hayata geçirilmiştir. İngiltere'nin Dünya hâkimiyetine giden yolda dünyanın uzak noktalarına gönderdiği görevliler, öznel bilgileri çok ciddi bir tahlile tabi tutmak suretiyle İngiliz devlet politikasının oluşmasında ince bir yaklaşım sergilemişlerdir (Kartın, 2016). Bu bağlamda Ms. Pauline Espir'in mevzu geçen doğu

gezisi de İngiltere'nin Türkiye'deki gelişmeleri yakında takip etme siyaseti kapsamında değerlendirilebilirdi (Coşkun, 2017; Babaoğlu, 2018).

Cumhuriyet'in ilanından 1946'ya kadar geçen dönem, Türkiye'nin tek partiye yönetildiği ve bu nedenle serbest seçimlerin olmadığı bir dönemdir. Zorlu bağımsızlık mücadelesinin ardından ulusal birlik sağlanmış ve yönetim şekli olarak Cumhuriyet tercih edilmişti. Bağımsızlık mücadelesini organize eden irade Cumhuriyet Halk Partisi'ni (CHP) kuran, CHP'nin ve devletin başkanlığını elinde tutan, TBMM'yi hükümeti de ihtiyaçlara, ülke ve dünya koşullarına göre oluşturan mutlak bir iradeydi (Özkan, 2002).

Halka köylerden şehirlere ve hükümet merkezine kadar herkes sistemde değişikliğe gidilmesini istiyordu. Ekonomik koşulların ağır yükü halk üzerinde etkisini arttırdıkça, halk bu koşulları iyileştirecek yeni insanları özlüyordu (Ağaoğlu, 1972). DP'de böyle bir dönemde halkın karşısına çıkarak, milletin partisi olduğunu kanıtlamaya çalıştı (Özkan, 2002). Bu bakımdan siyaset bir rekabet sahası haline dönüştü. Dolayısıyla siyasî partiler taşraya yöneldi. DP, halkın sorunlarıyla ilgilenmek ve seçmenle bir araya gelmek amacıyla harekete geçti. Bu doğrultuda kendini ifade etmek için muhalif olduğu dönemde çeşitli halkla ilişkiler stratejileri yürütmüştür. Bu etkinlik faaliyetleri mitingler ve yüz yüze yapılan seçim çalışmaları olmuştur. DP'nin kuruluş ve muhalefet dönemlerinde medya ile olan ilişkileri dönemin teknolojisi göz önünde bulundurulursa iki kısma ayırdığı görülür. Bunlardan ilki 1946 seçimlerinde etkin olan basınla ilişkileri, ikincisi ise 1950 seçimlerinde iktidar partisi CHP'nin izniyle kullandığı radyo oldu (Gülsünler-Ertürk, 2012).

Araştırma Etiği

“*Ms. Pauline Espir'in Anadolu Seyahati Notları (7 Eylül-15 Ekim 1950)*” başlığını taşıyan çalışmanın hazırlanmasında ve kaynak gösteriminde bilimsel araştırma ve akademik etik kurallara bağlı kalmıştır.

2. Ms. Pauline Espir'in Anadolu Seyahati ile İlgili Bazı Bilgiler

İngiltere'nin İstanbul'daki Enformasyon Bürosu'nda çalışan Ms. Pauline Espir, 7 Eylül-15 Ekim 1950 tarihleri arasında Türkiye'nin doğusuna bir gezi gerçekleştirdi. Yolculuk notlarında çoğunluğu sınır vilâyetleri olmak üzere on Doğu vilâyetini kapsayan gezisine ilişkin raporu İngiltere'nin Ankara Büyükelçiliği ile İngiltere Dışişleri Bakanlığı arasındaki yazışmalara konu oldu. Büyükelçilik yetkililerinden Sir A. Rumbold, Ms. Pauline Espir'in gözlemlerinden oluşan raporun ilginç bilgiler içerdiğini bu raporun ziyaret edilen yerlerdeki yaşam şartlarını ve sınır illerindeki Sovyet Rusya algısını (Gürün, 1991) göstermesi açısından önemli bir örneklem olduğu tezini ileri sürmüştür.

Seyahat için takip edilen rota ve ulaşım araçları hakkında bilgi verilerek yolculuğa dair bilgiler verilmiştir. Yolculuğa ilk olarak Trabzon'a giden bir Türk vapuruyla başlanmıştır. Bir sonraki aşamada otobüsle Rize'ye oradan yine aynı şekilde Hopa'ya, arabayla da Murgul ve Artvin'e hareket edilmiştir. Sonrasında yük taşıyan bir dizi kamyonetle

Ardahan ve Kars'a, Kağızman ve Tuzluca yoluyla ise Iğdır, Doğubayazıt, Karaköse ve Erçiş üzerinden Van'a gidilmiştir. Buradan uçakla Diyarbakır'a trenle de Malatya, Sivas, Kayseri ve Niğde'ye geçilmiştir. Ancak Toros dağlarının eteğindeki Demirkazık'a bağlı bir köy olan Çukurbağ'a ise otobüsle gidilip dönülmüştür. Yine Niğde'den hareket eden trenle de Ulukışla üzerinden Konya'ya seyahat edilmiştir. Ardından Murgul, Artvin, Ardahan, Kars, Iğdır, Doğubayazıt, Karaköse, Malatya ve Çukurbağ'ı kapsayan turistik gezisi ile tutmuş olduğu notlar taşra Türkiye'sine birçok yönden ışık tutan oldukça ilginç gözlemleri içermektedir (FO [Foreign Office], 371/87938). Raporun Dışişleri Bakanlığı'na sunulması için yapılan üst yazısında Ms. Pauline Espir'in gezisi hakkında şu ifadeler kullanılacaktı (FO 371/87938): *“Kısa bir süre önce İstanbul Enformasyon Bürosunda görevli Bayan Pauline Espir'in Doğu Türkiye gezisi. Biraz uzun ve bazen söylemsel ama bazı ilginç kısımlar var ve umarım bölüm için yararlı olabilir”* sözleriyle tanıtımı yapılmıştır.

3. Ms. Pauline Espir'in Doğu Gezisi

Murgul

Ms. Pauline Espir Trabzon'a vapurla ulaştıktan sonra Rize üzerinden Hopa'ya otobüsle vardı. Daha sonra araba ile Murgul'a hareket ederek seyahatine dair gözlemlerine buradan başladı. İlk olarak yolun niteliği ve fiziksel yapısı hakkında bilgi verildi. Buna göre Hopa'yı Murgul'dan ayıran yol 35 mil¹ uzunluğunda idi. Ayrıca oldukça kötü durumda olduğu vurgusu yapıldı. Bu güzergâhın aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin önemli kurumlarından Etibank'ın bakır madenine ve rafineri tesislerine giden tek yol olduğu da belirtildi. Notlara göre bu devasa tesis sayesinde daha önce ıssız bir yer olan Murgul kalkınmaya başlamış idi. Hatta birkaç yıl içerisinde konforlu evleri, dükkânları ve hastaneleriyle bir şehir olma yolunda hızla ilerlediği ifade edilmiştir (FO, 371/87938).

Ms. Pauline Espir'in gezi notları arasında dikkati çeken hususlardan biri Murgul'un coğrafi konumu ile ilgiliydi. Kentin deniz seviyesinden yüksekliği hakkında bilgi verirken Çoruh nehrinin kollarından biri üzerine kurulduğu dile getirildi. Burası Rus sınırına 20 mil kadar mesafede idi. Ormanlık tepelerle çevrili olan Murgul'un etrafında kayalık ve yüksek Rize dağ sırasının yükseldiği belirtilmiştir (FO, 371/87938).

Notlar arasında dikkati çeken araştırma konularından biri de bölgedeki maden çalışmaları hakkındaydı. İngiliz firması Michael Callow, Etibank² ile yaptığı sözleşme gereği Murgul'da çalışmaktaydı. Burada bakır madeni projesi kapsamında danışman mühen-

1) Bir mesafe ölçümü birimidir. (1 Mil yaklaşık 1.61 km'dir).

2) Atatürk'ün talimatıyla 1935 yılında Türkiye'nin yeraltı kaynaklarını değerlendirmek üzere sanayinin ihtiyacı olan madenleri, endüstriyel ham maddeleri, enerjiyi üretmek ve bu işlerin yapılması için gereken sermayenin toplanacağı her türlü bankacılık işlemini yapmak amacıyla 14 Haziran 1935'te 2805 Sayılı Kanun ile Etibank kurulmuştur. Daha geniş bilgi için bkz: Polatoğlu, M. G., (2019). Atatürk döneminde maden ve enerji alanında kurulan ve sonraki dönem Türkiye sanayisine katkı sağlayan bir iktisadî devlet teşekkülü: Etibank, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 38(66), s.448.

dislik hizmeti vermekteydi. Ayrıca firmanın işlevi hakkında ayrıntılı bilgiler yer aldı. Bir İngiliz mühendisin himayesinde asistanlar, ustalar ve teknisyenleriyle birlikte üç yıldır bu maden bölgesinde görev yapıyordu. Bu ekip aileleriyle birlikte Ekim ayının sonuna doğru buradan ayrılmayı planlamaktaydı. Çünkü o zamana kadar tesisin tam çalışma düzenine kavuşturulması ve Türk yetkililere teslim edilmeye hazır hale getirileceği öngörülmüştü (FO, 371/87938). Bu noktada Ms. Pauline Espir, Türk mühendisler arasında ortaya çıkan bir iddiayı gündeme getirdi. Ona göre Türk mühendisler genelinde bir İngiliz karşıtlığı vardı. Bunun nedeni de Türk müdürün 'çok güçlü bir karaktere sahip olan ve Rus kökenli karısından' kaynaklanan kışkırtımlardı. Aslında mevcut koşullar altında mesleki bir *kıskançlık* söz konusu idi. Ms. Pauline Espir bu durumun gerekçesini "işletmeyi denetleme ve planlama görevine bir yabancınn getirilmesi fikri, teorik açıdan eğitilmiş olan ve artık öğrenecek bir şeyleri kalmadığını düşünen Türk mühendisler arasında doğal olarak pek *rağbet görmüyor*" ifadeleriyle açıklayacaktı (FO, 371/87938).

Ancak bu noktada bir kaygı da dile getirildi. Şöyle ki kentte yerleşik olan bir mühendise referans yapılarak vurgu yapıldı. Yani tesislerde layıkıyla eğitim almış ve yeterlilik sahibi bir Türk mühendisin olmadığı belirtilmekteydi. Bundan dolayı gelecekte yaşanacak herhangi bir aksaklıktan ötürü genel anlamda İngiliz personel ve ekipmanları sorumlu tutulabilirdi. Dolayısıyla Murgul'da bakır³ çıkarmada kullanılan *yüzdürme sisteminin* kullanım başarısı ancak becerikli personelle mümkün olabilirdi (FO, 371/87938). Öte yandan buradaki cevher oranı hakkında da bilgi verilerek bu oranın yaklaşık % 2.5 olduğu bildirilmişti. Ayrıca madenin on beş ile yirmi yıllık bir stoka sahip olduğu öngörüsü de notlarda dile getirildi. Ms. Pauline Espir'e göre maden eğer 'doğru düzgün' işletilirse üç milyon sterlin gibi bir meblağa bu tesiste günlük kırk ton bakır üretilebilir tespiti yapılmıştır (FO, 371/87938).

Ms. Pauline Espir, Murgul notlarını tamamladıktan sonra bir sonraki kent olan Artvin'e doğru harekete geçti. Ayrıca kent güzergâhı hakkında bilgi verilme yoluna gidildi. Yol Hopa rotası boyunca Borçka'ya kadar sürmekteydi. Sonrasında 'muhteşem' addedilen manzaranın içinden Çoruh vadisinden gidiliyordu. Keza birçok yerde olduğu gibi yolların özellikleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler verildi. Borçka'nın Rus sınırına 5 mil uzaklıkta olması ve Çoruh Nehri'nin her iki yakasında kurulması ilginç güzelliklerden biriydi. Yine kentin iki yakasının modern bir çelik köprüyle birbirine bağlanmış olduğu da notlar arasındaydı (FO, 371/87938).

Artvin

Murgul gezisini tamamlayan Ms. Pauline Espir, Artvin'e gitmek için nehir vadisi boyunca keskin virajlardan geçmiştir. Ardından arabayla ilerlerken gördüğü manzara karşısında heyecanını gizleyemeyecekti. Güzergâh doğrultusunda tanık olduğu doğal güzellik-

3) Murgul'daki bakır madenciliğinin tarihçesi için bkz. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/376460> adresinden 30 Mart 2020'de alınmıştır.

leri şöyle tasvir etti: “Doğrusu buna değiyor, çünkü beyaz badanalı evleri, taş döşemeli sokakları, asma bahçeleri ve köylü kadınlarının parlak giysileriyle Artvin cezbedici bir güzelliğe sahip. Burada bolca üzüm, kavun ve şeftali yetiştiriliyor” (FO, 371/87938) ifadelerini kullandı.

Ms. Pauline Espir, Murgul’dan Kars’a giden bir kamyonda yolculuğa başladı. Ancak notlara göre kamyonu altı tonluk üzüm yüklenmesinin akabinde şoför ile müşteri arasındaki anlaşmazlıktan dolayı seyahatin başlaması 11 saat gecikmişti. Ms. Pauline Espir buradan hareketle notlarında bir uyarıda da bulundu. Buna göre, “Anadolu’da bir kamyonla seyahat ediyorsanız zaman mefhumunu gözetmeniz beyhudedir” sözleriyle vakit kaybı konusunda hazır olunması gerektiğini belirtiyordu. Keza bir başka gözlemi de gideceğiniz yere şoförün belirttiği saatte ulaşabilmeniz ancak ‘Allah’ın izniyle’ ve ‘kısmet ise’ temennileriyle mümkün olabileceği vurgulanmıştı. Notlarda kamyonetteki yolcu profilleri ve sayısı hakkında da bilgi verildi. Araçta kadınların ve çocukların da aralarında olduğu on beşin üzerinde yolcu vardı. Yolculardan dördü şoför mahallinde geri kalanlar ise kamyon kasasında üzümlerin üstünde seyahat ediyordu (FO, 371/87938).

Notların genelinde olduğu gibi burada da yola dair gözlemler yer aldı. Ardahan’a kadar olan yolun büyük bir bölümü ‘tüyler ürpertici’ olarak tanımlanmıştı. Yol çoğu yerde ancak bir kamyonun geçebileceği kadar daralmaktaydı. Öyle ki bu güzergâhın her an kayaların yola düşebileceği dimdik keskin dönemeçler boyunca gidilen bir rota olduğu dile getirilmekteydi. Yolun yüzeyi oldukça kötü idi. Ayrıca bölgenin yüzey şekillerinden dolayı sonu gelmeyen virajlardan dolayı bazen 2.200 metre rakıma kadar çıkıldığı belirtilmekteydi. Ardahan’a kadar olan 88 millik yol çay, kahve içme, radyatöre su koyma ve far tamiri için verilen aralar ve şoförün üç saatlik uykulu molası ile sona ermiştir (FO, 371/87938).

Ardahan

Ms. Pauline Espir, on dört saat süren yolculuk sonunda Ardahan’a vardı. Kent ile ilgili ilk izlenimlerini kasvetli, çıplak ama tamamen bereketsiz olmayan bir taşra kazası olarak ifade edecekti. Altı bin civarında nüfusa sahip olan Ardahan’da taşımacılık öküzlerden ve sert ahşap tekerlekleri olan köhne at arabalarından ibaretti. Kentte kalınabilecek barınma yerlerine de değinildi. Sadece iki otel vardı. Bunlar da Ardahan Palas ve Ankara Oteli idi. Ms. Pauline Espir özellikle Ankara Oteli ve etrafı hakkında ayrıntılı bilgiler verecekti (FO, 371/87938, s.3):

Bir çiftlik avlusunu andıran bir meydana bakıyor ve otelin giriş kapısı pantolonlu ve kasketli adamların tavla ve iskambil oynadıkları bir odaya açılıyor. Bir diğer kapı ise bir köşesi çay ocağı olarak kullanılan ve yakınına iki üç yatağın konulduğu bir barakaya açılıyor. Bu barakayı geçtikten sonra açık bir avluya sonra merdivenlerden yukarıya çıkıyor-sunuz. Burada sahanlığın üzerinde bir musluk ve sacdan bir lavabo- hamam- ve biraz ötesinde derme çatma iki ahşap kabin çıkıyor karşınıza.

İçi çamurla kaplı kabinlerin içine kazılmış çukurların üstüne bacakları ayırıp oturmak için iki tahta parçası yerleştirilmiş. Merdivenlerden biraz daha çıktığımızda karşınıza içinde iki ile yedi arası demir ranzanın bulunduğu odalar çıkıyor.

Notlara göre aslında burası kazada bulunabilecek tipik bir otel idi. Vilâyetteki otellerle karşılaştırıldığında görece daha iyi durumda olduğu aktarılmıştı. Gecelik oda fiyatı hakkında da bilgi verilmekteydi. Buna göre müşterilerden ortalama bir ile bir buçuk lira civarında ücret talep edilirken yıkanmış ama ütülenmemiş çarşaf verildiği de belirtildi. Ayrıca 'Türk usulü yorgan ve bir havlu' da verilmişti (FO, 371/87938). Ms. Pauline Espir, oteldeki konfor eksikliğinden duyulan rahatsızlığın otel sahibinin 'olağanüstü yardımseverliği' sayesinde bir nebze de olsa hafiflettiği notunu düşti. Otel ve oda temizliği konusuna da değinildi. Ms. Pauline Espir son iki yıldır parazitlere karşı bir mücadele yürütüldüğünü belirtmekteydi. Dolayısıyla bunun olumlu bir yansıması olarak tüm seyahati boyunca yalnızca iki kez böcek gördüğünü ve hiç bite rastlamadığını ifade etti (FO, 371/87938).

Ms. Pauline Espir karşılaştığı mülkî amirlerle yönelik gözlemlerde bulunmuştur. Hatta bu doğrultuda Ardahan Emniyet Amiri ile görüşmek için bir davet verdiğini belirtti. Karısı Ardahan'da 'şans eseri gördüğünü' ifade ettiği başörtüsü takmayan tek kadındı. Davete Kaymakam da gelmiş önceki gün kente gelmediği için kendisine hayıflanmışlardı. Buna gerekçe olarak ayrıntısı üzerinde durulmasa da Türk-Sovyet sınırında yaşanan bir hadiseyi örnek göstermişlerdi. Şöyle ki bu olay üzerine Türk subaylardan oluşan bir grup durumu değerlendirmek üzere sınıra gitmişti (FO, 371/87938). Böylece hadiseye şahit olmasının kendisi açısından '*gidip sınırı ve Sovyetlerin ne kadar kaba olduğunu*' görme fırsatı olacağını ifade etmişler idi. Aynı gece Erzurum Emniyet Amiri de ziyarete gelmişti. Sonraki gün hep birlikte civardaki köylere gidilerek bir gezi düzenlendi. Burada ayrıca bazı etkinlikler yapıldı. Örneğin at binmek isteyenler için ordunun en seçkin atları hazırlanmıştı. Yine altı mil mesafedeki Konk⁴ köyünde de kahvaltı yapılmıştı. Ms. Pauline Espir köy ile ilgili izlenimlerini ayrıntılı bir şekilde şöyle aktaracaktı (FO, 371/87938, s.4):

Köylülerin kerpiçten yapılmış yarısı yerin altında kalan evleri uzun ve karlı kış günlerinde onları soğuğa karşı korumak üzere tasarlanmıştı. Belirli bir sayıda koyunu ve sığırı olan ve bu yüzden zengin sayılan Ağa'nın evinde büyük bir nezaketle ağırlandık. Ağa'nın evinin duvarları ahşap ve kerpiçten yapılmıştı ve içi beyaz badanalıydı. Bize iki oda gösterildi ve anladığımız kadarıyla yan tarafta kadınların kaldığı odalar vardı. Uzun elbisesi ve başında ağzını da kapatan beyaz yemenisiyle içeri giren Ağa'nın karısı bizlere hoş geldiniz dedikten sonra onu bir daha hiç görmedik. Sohbetimiz genellikle tarımsal faaliyetler ve köy iş-

4) Günümüzde Ardahan sınırları içerisinde bulunan Tepeler Köyü.

leri üzerineydi. Anlaşıldığı kadarıyla Ağa'nın çok sayıda oğlu ve torunu vardı ve misafirlere hizmet dışında hiç biri ağzını dahi açmıyordu. Kısa bir süre sonra başka bir odaya geçtik. Bu odada bizi üzerinde porselen tabaklar, çatal bıçak seti ve bütün halinde yan yatan ve ayakları bağlanmış kuzu çevirme duran bir yemek masası karşıladı. Alçakgönüllü oğullardan biri yemeği servis etmek üzere içeri çağrıldı. Oğlu hiç bıçak, çatal ya da kaşık kullanmadan, oldukça cömert bir edayla işini yaptı. Kuzu iç pilavıyla doldurulmuştu ve iç yağıyla kızartılmış ekmeğin tepsi-leri vardı. Masadakilerin hiçbiri çatal bıçak kullanıyormuş gibi yapma-dı, herkes kocaman et parçalarına eliyle girdi. Öğle yemeğinden sonra koyun kırpan köylüleri seyrettik. Bazı köylüler, çoğunlukla kadınlar, harman yerinde eski usul düvenlerle mısırları koçanlarından ayırma işiyle meşgullerdi.

Arda han'a geri döndükten sonra Emniyet Amiri'nin evinde yine bir yemek ziyafeti eşliğinde İngiliz konuk ağırlandı. Aynı zamanda Kaymakam, Rus sınırıyla ilgili karşı-laştığı hadiselerin çözümü için nasıl müzakereler yürüttüğünden de bahsetti. Bu durum notlara şöyle yansdı: "*Korkaklar*" dedi. "*Bir Türk gördükleri zaman kaçıyorlar. Onlarla cepheye konuşmaya gittiğimizde başlarında albay olan bir grup asker yolluyorlar. Biz ise en fazla bir iki jandarma eşliğinde, üç dört kişilik bir heyet olarak gidiyoruz. Çok korkaklar.*" Nitekim Ms. Pauline Espir cephe hattıyla ilgili anlatılarda bunu çok fazla dinlediğini ifade etti (FO, 371/87938). Bu gözlemler aynı zamanda Kars'taki askerî ve mülkî yetkililerin Sovyet Rusya'ya bakışını ve Türklerin Rus imajını ortaya koymaktaydı. Ayrıca SSCB'ye karşı II. Dünya Savaşı sonrasında başlayan ve gittikçe artan güvensizlik tavrının 1950'de de canlılığını koruduğunu gözler önüne sermekteydi (Kurban, 2014; Aslan, 2014).

Gezi notları arasında Türkiye genelinde 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimlerin Arda han özelinde sonuçları da yer almaktaydı. Buna göre parlamento seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisi'ne oy verilirken birkaç hafta sonra yapılan yerel seçimlerde (Milliyet, 16 Ekim 1950) ise sandıktan DP çıkmıştı. Bu bağlamda Ms. Pauline Espir, Kaymakam ve Emniyet Amiri referanslı verdiği bilgiye göre halk partileri değil şahısları tercih etmişti. Bir başka düşünce ise CHP'nin parlamento adayları halk arasında iyi tanınan ve sevilen kişiler iken Demokratlar *tuhaf* isimleri aday göstermişti. Ancak Belediye seçimlerinde ise bunun tersi yaşanmıştı. Buna göre Demokratların genel seçimlerde (Milliyet, 15 Mayıs 1950) yaşadıkları hezimetini telafi ettiği Halk Partisi'nin ise başka bölgelere yoğunlaştığı değerlendirildiği yapılmıştır (FO, 371/87938).

Kars

Arda han izlenimleri sona eren Ms. Pauline Espir, Hasköy ve Cilavuz üzerinden Kars'a ulaştı. Yol, üç beş ağaçlı birkaç köy dışında tekdüze bir güzergâh diye notlara

kaydedildi. Şehir ile ilgili ilk gözlemler ve otele dair düşünceler şöyle ifade edilecekti (FO, 371/87938, s.5-6):

Kars'ın derme çatma kenar mahalleleri köylülerin yere yakın kerpiç evlerinden oluşuyor. Şehrin nüfusu 25.000 dolayında ama şehre genel bir bakımsızlık, yoksulluk ve renksizlik hâkim. Caddeler çamur içinde veya parke taşıyla kaplı ve sokaklar başıboş sığırların istilası altında. Cumhuriyet Otelı ve Kars Palas birbirlerine çok benziyorlar ve her ne kadar banyoları olmasa da çok da konforsuz değiller. Yine de bir yalak içerisinde, petrol tenekesinden sıcak su dökünerek bir nebze de olsa yıkanmak mümkün.

Ms. Pauline Espir gezdiği kentlerin sosyo-kültürel hayatına dönük tespitler yapmıştır. Bunlar arasında etnik/dini çeşitlilik ve iktisadî yapı vardı. Şehirde özellikle sakinlerinin dışında çok sayıda Azerbaycanlı, Çerkez ve Rusya'dan gelen diğer Müslüman unsurların yaşadığı vurgulanmıştır. Burada farklı kökene sahip insanlarla görüş alışverişinde bulundu. Ona göre şehre gelen bu insanlar “*aralarından bazıları çocukluk günlerini geçirdikleri Rus stepleri gözlerinde tütse de şimdilik sınırın bu tarafında olmaktan memnun*” kaldıkları tespiti yapılmış idi. Bunların dışında şehirde az sayıda Kürt, bir köyleri olan Estonyalılar ve bir grup Malakan⁵ yaşamaktaydı (FO, 371/87938). Ms. Pauline Espir Kars'ın ticarî potansiyeline değinirken şu değerlendirmelerde bulunacaktı (FO, 371/87938,s.6):

Rusya'yla ticaretin bitmesinden önceki yıllarda Kars'ın müreffeh bir yer olduğunu tahmin etmek zor değil çünkü şehirde hayvancılık gelişkin ve buğday ve diğer tahulların yetiştirilebileceği geniş araziler var. Yetiştirilen ürünlerin Anadolu'nun diğer bölgelerine satışı demiryolu üzerinden yapılan meşakkatli bir iş olup bunu geliştirmeye dönük herhangi bir organizasyon veya sermaye yatırımı yok. İnsanlar paralarını inşaata veya makinelere yatırmak konusunda isteksiz çünkü Türk-Rus

5) Kars, Rus hâkimiyeti altındayken bölgede yaşayan etnik gruplar arasında en dikkat çekici olanlardan biri Malakanlar'dı. Onların hikâyesi 1660'lı yıllarda *Rus Ortodoks Din ve Dua* adlı kutsal kitapta yapılacak olan değişiklikleri kabul etmemeleri ile başlamıştır. 1840'lı yıllarda Kafkas bölgesine gelmelerine izin verildi. 1877-1878 yıllarında Rusların Kars'a girmeleriyle, Malakanlar da bu bölgeye sürüldü. Kars'ın Arpaçay ilçesine bağlı Yalınçayır (Zöhrab) ve Atçılar köyleri ile Kars merkezinin kuzey batısındaki Çakmak Köyü'ne yoğun olarak yerleştiler. Kars'ta yöre halkına değirmencilik, peynircilik konularında ve tarımsal alanda önemli katkılarda bulunmuşlardır. İnançları gereği savaşa, silaha ve askere gitmeye karşıydılar. 1918'de Rus hâkimiyeti bittikten sonra da Kars'tan ayrılmadılar. Ancak 1921'de silah altına alınmaya zorlanmaları bu topluluğun kitlesel olarak göç etmesine neden oldu. Kalan Malakanlar ise 1962 yılında çoğunluğu Sovyetler Birliği olmak üzere ABD ve Kanada'ya göç etti. Daha ayrıntılı bilgi için bkz: Kırzioğlu, M. F. (1953). *Kars Tarihi*, İstanbul: Işık Matbaası; Türkoğan, O. (2005). *Kars'ta Bir Etnik Grup Malakanlar'ın Toplumsal Yapısı*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık; Süvari, C. (2013). *Malakanlar: Rus Köylü Hareketlerinden Günümüze Malakan İnanç*, Ankara: Ütopya Yayınevi.

sınırında yaşayan diğerleri gibi onlar da iyi biliyorlar ki herhangi bir saldırı durumunda bölgeleri savunulmayacak ve ordu yalnızca Trabzon, Erzurum, Karaköse hattının batısını savunacak.

Ms. Pauline Espir'in notlarında ele aldığı en önemli konu alanlarından biri gördüğü yerlerdeki ekonomik faaliyetlerdi. Bu bağlamda hayvancılık, tarımla birlikte buradaki en önemli geçim kaynağı idi. Buna göre gezi notlarına 1944 yılında Kars Lisesi'nin derlediği ve yayınladığı rakamları da ekledi. Bunlar büyük-küçükbaş hayvanların sayısı, süt ve tahıl üretimi ile ilgiliydi. Gezi notlarında bu kaynaklar şöyle ifade edilecekti (FO, 371/87938): “*Şehirde 635.000 koyun, 116.600 keçi ve 394.350 büyükbaş hayvan vardı ki buna Vilâyet'teki 23.600 sığır dâhil değil. Aynı yıl 220 milyon kilo süt, 46.500 ton arpa, 48.000 ton buğday ve 12.000 ton patates üretilmiştir*”. Diğer taraftan Kars'ın ticaretini yaptığı ürünler de ayrıntılı bir şekilde yer aldı. Buradan şehir dışına peynir gibi diğer süt ürünleri pazarlanmaktaydı. Fiyat konusunda ise kilo başına 12 ile 15 kuruş arasında değişen nakliye ücreti karşılığında kamyonlarla İstanbul'a gönderilmekteydi. Böylece demiryolundan hızlı ve daha az maliyetli bir yöntem de takip edilmekteydi (FO 371/87938). Bu arada Ms. Pauline Espir'e Kars'ta yaşayan tek yabancıymın Sovyet Ticaret Ataşesi olduğu bilgisi de verilmişti. Rus Ataşe ile karşılaşmasını şöyle anlatacaktı (FO, 371/87938): “*Kendisiyle bir ayakkabı dükkânında karşılaştığım bu kişi genç, nur yüzlü, neredeyse hiç Türkçe bilmeyen biri. El kol hareketleriyle yeni yaptırdığı ayakkabısının vurduğunu anlatmaya çalışıyordu. Ayakkabıcı ona oldukça kibar davrandı ama Rus dükkândan çıkar çıkmaz kalfalarına göz kırptı ve 'Olsun' dedi*”. Gezi notlarında Kars'ın doğal özellikleri üzerinde de duruldu. Bu noktadan hareketle şehirden ayrılırken Iğdır güzergâhında coğrafi özelliklere değinildi. Dolayısıyla izlenimlerini şöyle aktardı (FO, 371/87938, s.6):

Kars'tan çıktığımızda, Aras Nehri'ne, Kağızman kazasına (nüfusu 7,000 dolaylarında) kadar uzanan çıplak ovalar ve inişli çıkışlı tepeler görürsünüz. Buradan nehri takip ederek Tuzluca'ya kadar giden yol, sağlıklı solumu muazzam renkli kayalarla çevrili. Tuzluca'ya birkaç mil kalasıya dek yol, sınırı oluşturan Aras nehri ile yan yana uzanıyor. Eylül ayının ortasında nehrin suyu o kadar azalmıştı ki üzerinden atlayarak öbür tarafa geçilebiliyordu. Nehir dışında sınır hattını belirleyen başka hiçbir işaret yoktu ve Rus tarafında polis kontrol noktaları vardı. Benimle seyahat eden yol arkadaşlarım sınırın tam olarak neresi olduğunu ve yoldan görülebilecek ne varsa kendilerinden emin bir şekilde gösterebiliyorlardı.

Gezi notlarında bölgenin yeraltı zenginlik kaynaklarından tuz madenleri hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bölge zengin tuz madenlerine sahipti. Özellikle Kağızman ve Tuzluca'da yıllık 5 bin ton tuz üretiliyordu. Ms. Pauline Espir, Tuzluca'ya vardığında burada kendisine devlet memuru olan doktor tarafından çay ve yoğurt ikram edildi. Doktor, aynı zamanda o gün sınırda bir hadisenin yaşandığını ve birkaç köylünün kaybolan

ineklerini ararken bilmeden sınırın Sovyet tarafına geçtiklerini söyledi. Gezi notlarına göre sınır boydan boya nehir hattından ötürü belirlenememişti. Dolayısıyla bazı yerlerde nehirden sapmalar olmaktaydı. Yani bu sapmaları belirten başka hiçbir işaret yoktu. Buna göre yaşanan olayların ayrıntıları şöyle idi (FO, 371/87938, s.7):

Rus sınır muhafızları köylülerin üzerine ateş açmış ve açılan ateşte yaralanan köylülerden biri polis kontrol noktasına götürülürken, bir tanesi de kaçmış ve Türk yetkililere gidip olan biteni anlatmış. Bunun üzerine, Kaymakam, Belediye Başkanı ve doktor o gün öğleden sonra bir açıklama talep etmek için atla sınırdaki askeri buluşma sahasına gitmişler ancak Ruslar çağrılarına cevap vermeyince elleri boş dönmüşler. Sonraki günler Kurban Bayramı ve Türkler için tatil olduğu için bu hadise bilhassa can sıkıcı olmuştu. “Tipik Sovyet taktiklerinden biri daha,” dedi doktor.

Ms. Pauline Espir Türkiye'nin sınır şehirlerinden bazılarında ziyaretler yaptı. Bu şehirlerdeki Sovyet Rusya algısının etkilerini sınıra en yakın noktalara yapmış olduğu gezilerde bilgi sahibi oldu. Aslında II. Dünya Savaşı'nın üzerinden beş yıl gibi kısa bir süre geçmiş olmasına rağmen yaşanan gerginlik süreci, algının seyrini göstermesi açısından önemliydi.

İğdır

Ms. Pauline Espir'in Kars'tan sonraki durağı İğdır oldu. Yol üzerinde önce Kağızman sonra Tuzluca ziyaret edildi. Buradan da “*On bin kişilik sıra dışı nüfusa sahip bir kaza*” diye tabir ettiği İğdır'a geldi. Şehirde dikkati çeken ilk konu elektrik hatlarının döşenmiş olduğu idi (FO, 371/87938). Konaklama bakımından tek yer Trabzon Oteli vardı. Ancak oldukça kötü şartlar içinde olduğu dile getirildi. İğdır, verimli bir ova oluşu ve yetiştirilen ürünlerinin kalitesine yapılan vurgu ile ele alınmıştır. Sıcak bir iklime ve binin altında rakıma sahip olduğu bilgisi verildi. Bölgede çeşitli meyve, pamuk ve pirinç yetiştirildiğinin altı çizilmiştir (FO, 371/87938).

Ms. Pauline Espir ziyaret ettiği bütün yerlerde olduğu gibi İğdır'da da etnik topluluklar ve farklı dinlere sahip insanların oluşturduğu nüfus ile ilgili ilginç veriler sunması titizlikle tutulan gezi notlarının en önemli özelliklerinden idi. Bu bilgiler kendisine bizzat verilmişti. Buna göre İğdır nüfusunun % 50'si Azerbaycanlılardan ve Kafkaslardan gelen diğer mültecilerden oluşmaktaydı. Yerel Türk kadınlarının giyim tarzı ile mültecilerin kıyafetleri arasındaki farklılıklar da şöyle betimlendi (FO, 371/87938): “*Onların kadınları Türklerin kadınlarından bile daha kapalı giyiniyorlar. İçlerine ne giyerlerse giysinler, üstte gözlerinin hemen üstünden başlayan ve başlarını dolandıktan sonra ayak bileklerine kadar inen beyaz bir entari giyiyorlar. Yüzlerini, gözlerinin çok küçük bir kısmını açıkta bırakan bir peçeyle örtüyorlar*” ifadeleriyle kültürel bir saptamada bulunmuştur.

Ms. Pauline Espir Iğdır'da şehrin mülkî ve askerî yetkilileri ile de muhatap oldu. Burada Jandarma Komutanı'nın eşiyle tanıştı. Hatta üç gün boyunca evlerinde misafir olarak ağırlandı. Bu durum bir anlamda sosyo-kültürel açıdan kendisine gözlem yapma fırsatı da sağladı. Misafirlik sürecinin Müslümanlar için kutsal olan bayram günlerine denk gelmesi, ziyareti daha manidar kıldı. Bu bağlamda gördüklerini şöyle ifade edecekti (FO, 371/87938, s.8):

Burası kazadaki en güzel evlerden olup iki oda bir salondan oluşuyordu. Mutfak arka kapının oradaydı ve giriş kapısının hemen yanında banyo yaptım. Bayramın ilk günü oldukça hareketli geçiyor. Gün boyunca eve akın akın gelen misafirlerle kahveler içildi, tatlılar yendi ve hasbihal edildi. Misafirler gittikten hemen sonra onlara iadeyi ziyarette bulunuldu ve aynı prosedür tekrarlandı.

Gezi, II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan Soğuk Savaş olarak adlandırılan iki kutuplu dünyada Türkiye'nin SSCB tehditlerini yakından hissettiği bir dönemde gerçekleşti. Sovyet Rusya tarafından toprak taleplerinin olduğu doğu illerinde tehditler daha hissedilir oldu. Savaş sonrasında Türk-Rus ilişkilerine hâkim olan durum bu güvensizlik oldu. Dolayısıyla mevcut endişeler gezi notlarına da yansdı. Bu bağlamda Kaymakam ve Jandarma Komutanı'nın, Ms. Pauline Espir'e sınırı yakından görmesi için "can attığı" notlarda dile getirilecekti. Ona göre bu 'can atma' isteği askeri bölgelerde söylenenden çok daha farklı bir politikaydı. Türk ve Rus sınırlarındaki gözlemler notlara şu şekilde geçecekti (FO, 371/87938, s.8):

Bu bölgeyi gezmek için gerekli izin belgesine sahiptim ama benden belgemi göstermemi hiç kimse istemedi. Türkler şu sıralar, Rusya ile sınırlarında savunmaya dönük herhangi bir tedbir olmadığına yabancıların şahit olmasında herhangi bir sakınca görmüyorlar; bilakis, bunun kendilerine yapılan askeri yardımların artırılması için bir vesile olabileceğini düşünüyor olabilirler. Fotoğraf çekmeme izin vermekle kalmayıp beni fotoğraf çekmeye teşvik dahi ediyorlardı. Sonraki gün atlar geldi ve iki sınır köyüne bir gezi düzenlemeye karar verdik- Karakoyunlu (sınıra üç mil mesafede) ve sınırın öbür tarafındaki bir Rus köyüne bakan ve o köyle arasında bir köprü bulunan Markara köyü. Görüldüğü kadarıyla Rus tarafındaki bütün köylere elektrik getirilmiş ve evler taştan yapılmış. Ancak Rus köylerine sağlanan bu tür imkânların artık bir propaganda değeri olmadığı söylenebilir çünkü oradaki yaşam koşullarının da en az Türkiye'deki kadar kötü, hatta daha da kötü olduğu söyleniyor. Iğdır'dan sınıra kadar giden yol- yer yer taşlarla kaplı bir toprak yol- Ağrı Dağı'nın etekleri boyunca ilerliyor. Ağrı Dağı muazzam derecede etkileyici; geniş yamaçları karın olduğu çizgiye kadar usulca uzanıyor ve sonra gözle görülmeyen zirveye doğru daha dik şekilde kıvrılıyor. Dağın sol tarafında Rusya'daki büyük Alagöz Dağı

görülebiliyor ve daha ileride Erivan'ı ana hatlarıyla görebiliyorsunuz. Yolun yüzeyi santimetrelerce tozla kaplı ve köyleri net biçimde görmeye engel teşkil ediyor.

Iğdır'ın sınır hattında yer almasından ötürü bütün jandarma karakollarıyla telefon bağlantısı vardı. Şehrin ziyaretinin sona ermesiyle bir sonraki durak Doğubayazıt olacaktı. Mevcut yolun zemini oldukça kötü idi. Ms. Pauline Espir bir kamyon içerisinde başka yolcularla birlikte Doğubayazıt'a doğru gitmeye başladı. Orgof köyü⁶ üzerinden geçen bu güzergâh yaklaşık 40 mil boyunca aralıksız yukarılara tırmandı. Bu esnada Ms. Pauline Espir yaşadığı ilginç bir olayı da şöyle anlatacağı (FO, 371/87938, s.8-9):

Iğdır'ın dışında yolculuk ettiğimiz kamyon yaklaşık yarım saat boyunca büyük ahşap bir kapının karşısında bekledi. Sonra aniden gözler bir kapı gıcirtısına döndü ve kahkahalar eşliğinde konuşmalar başladı. Kısa süre sonra bir yüz ve bir el belirdi ve yaklaşmamı söyledi. Kapıdan içeri girdiğimde büyükçe bir avlunun genç köylü kadınlarla dolu olduğunu gördüm. Kadınların, benim erkek mi yoksa kadın mı olduğum konusunda hararetili bir tartışma yaşadıklarını söyleyip meraklarını gidermemi istediler. Her ne kadar kadın olduğumu söylediysem de yarısı buna inanmadı. Onlara erkek olsam etek giyiyor olmayacağımı söyledim ve bundan neden şüphe ettiklerini sordum. “Evet ama saçın kısa, o makinede (kamyonu kastederek) erkeklerle birlikte yolculuk ediyorsun, başın ve yüzün açık ve ortalıkta tek başına dolaşıyorsun. Kadın olabileceğini havsalamız almıyor”. Geleneğin farklı olabileceğini söylediğim ve birkaçını buna ikna etmeyi başardım. Gerisi erkek olduğumda ısrarcıydı ve içlerinden biri, “İki gözüm önüme aksın ki sen erkeksin,” diye haykırdı. Gitme zamanı gelinceye kadar gülüşmeler ve şakalaşmalar devam etti. Yanlarından ayrılırken tek tek elimi sıktılar ve bana iyi yolculuklar dilediler.

Ms. Pauline Espir yolculuk esnasında değerlendirmelerine devam etti. Bu bağlamda gözlemlerini köylülerin ‘haşinliği’ noktasında sürdürdü. Özellikle her erkeğin bir revolver taşıması dikkatini çekmişti. Öte yandan uzun süre boyunca kamyon beklemek, ağır bir yükün tepesinde aşırı rahatsız bir şekilde yolculuk etmek veya gecenin soğuk havasından şikâyet etmemeleri ilginç bulunan gezi izlenimleriydi. Seyahat esnasında bazı durumlarda aksilikler yaşanabiliyordu. Şöyle ki Ağrı Dağı'nın batısındaki geçitlerden giderken araç arızalandı. Dolayısıyla Iğdır'dan yardımın gelmesi yaklaşık on saati buldu. Kamyonda Ms. Pauline Espir dışında on yedi yolcu daha vardı. Notlara göre bütün gece soğukta geçirildi. Bu durum şöyle aktarıldı (FO, 371/87938, s.9):

6) Iğdır il sınırları içerisinde yer almaktadır.

Bir yolun kenarında geçirme ihtimali hepsine gayet normal geliyordu. Allah'ın takdiri böyleymiş. Gün batarken herkes çıkınındaki ekmeği, peyniri ve üzümü çıkardı ve 'akşam yemeğimizi' yedik. En iyi yiyeceği 'misafir'in yemesinde ısrarcıydılar ve üzerime paltolarını veriyorlar, durmadan sigara ve su ikram ediyorlardı. Yolcuların en az yarısı Kürt olmasına rağmen diğerleri Kürtlerin köylere nasıl saldırdıklarına, insanların eşyalarını ve giyeceklerini gasp ettiklerine ve erkekleri öldürüp kadınları daha da kötüsünü yaşatmak üzere alıkoyduklarına dair hikâyeler anlatmakta bir beis görmüyorlardı. Tamamı silahlı olan Kürt yolcu arkadaşlarımızın güvende olduklarından emin değillerdi çünkü Kürtlerin kendi aralarında çok kavga ettiklerini söylediler. Onlara göre, köylere saldıranlar sınırın İran tarafından gelen Kürtlerdi ve Türkiye Kürtleriyle araları iyi değildi.

Yolcuların anlattığı bu olaylar yardım kamyonunun gelmesiyle birlikte yarım kaldı. Yeniden Doğubayazıt'a doğru hareket edilmiş ve gece yarısı kente varılmıştır (FO, 371/87938).

Doğubayazıt

İngiliz Ms. Pauline Espir'in Iğdır'dan sonra durağı Doğubayazıt oldu. Kente geldiğinde arkadaş canlısı ve yardımsever birisi olarak nitelendirdiği bir polisin yardımıyla güçte olsa kalacak yer bulduğunu belirtti. Burası kerpiçten yapılmış iki üç odası olan Erzurum Oteli idi. Barınma sorunu çözüldükten sonra kentle ilgili bilgiler verdi. Diğer ziyaret edilen yerlerde olduğu gibi Doğubayazıt'ta da bazı sosyolojik ve kültürel değerlendirmeler notlar arasındaki yerini aldı. Bu bağlamda ilk olarak kentin ve çevresinin etnik yapısı hakkında bilgi verdi. Civardaki köyler de dâhil olmak üzere nüfusun çoğunluğu Kürtlerden oluşuyordu (FO 371/87938). Keza önceden bilgi edindiği bir jandarma subayına atfen ülkenin bu bölgesinde sıkı güvenlik tedbirlerinin olduğunu belirtti. Bu noktada Ms. Pauline Espir Türk-Kürt ilişkilerini tarihî açıdan tahlil etti. Ona göre Kürtler her ne kadar yerleşik hayata geçse de Türkleri çok sevdiği yönündeki düşünceler gerçekçi değildi. Zira aralarında öteden beri süregelen bir düşmanlık olduğu "*gerçeği*" söz konusu idi. Ayrıca Kürtlerin geçmişten beri sürekli Ruslardan gördükleri destekle otonomi talebiyle başkaldırdıkları vurgusu yapılmıştır. Ancak bu konuda Türklerin onlara izin vermediği de dile getirildi (FO, 371/87938). Ms. Pauline Espir, Kürtler hakkındaki gözlemlerine şöyle devam etti (FO, 371/87938,s.10):

Kürtlerin büyük bir bölümü hala göçebe aşiretlerden oluşuyor ve bu aşiretlerin çocukları zorunlu eğitimi öngören yasayı ihlal ediyor, hiç Türkçe öğrenmiyorlar. Kadınların giysileri çoğunlukla rengârenk olup üst üste giyilen birkaç kat etekten, beli saran bir kuşaktan, birkaç kat bluz ve ceketten, kafalarında yüksek ve sert bir başlıktan ve ona bağ-

lı bir örtüden oluşuyor. Genellikle yeni giysiler eski giysilerin üzerine giyiliyor. Başlık parası ödeyerek kadınlarla evlenme geleneği henüz ölmüş değil. Evlenilecek kadar iyi ve güçlü bir Kürt kızı için biçilen ortalama değer kızın babasına verilmek üzere bir tabanca ve elli koyundan oluşuyor.

Gezi notlarında son olarak Doğubayazıt'ın stratejik ve ticarî konumu üzerinde duruldu. Kent İran'dan gelen anayolun üzerinde yer alan önemli bir duraktı. Ayrıca Doğubayazıt'ın ve bir sonraki ziyaret yeri olacak Karaköse'nin yolları görece çok iyi durumdaydı. Yine buradan ayrılırken kent dışında kalan bölgelerde bolca sığır beslendiği ve tahıl yetiştirilen düz anız ovalar ile uzak tepelerden oluştuğu bir coğrafya tasviri yapılmıştır (FO, 371/87938).

Karaköse (Ağrı)

Ms. Pauline Espir'in Doğubayazıt'tan sonra ziyaret güzergâhı Ağrı'nın merkezi Karaköse oldu. Şehir, gezi notlarına yaklaşık dokuz bin nüfuslu askeri bir merkez olarak geçti. Konaklama için en iyi yer Ulaştırma Bakanlığı'na ait Transit Otel idi. Burasının Doğu Vilâyetlerindeki en iyi otellerden biri olduğu notu düşüldü. Aynı zamanda diğer doğu illerinde olduğu gibi burada da kışın yakıt olarak tezek kullanıldığı gözlemini paylaştı. Bunun nedeni ise odun elde edilecek bir ormanın yokluğu ve kömürün çok pahalı olması gerekçe gösterilmişti (FO, 371/87938).

Ms. Pauline Espir şehirde kısa bir süre kaldıktan sonra 'altı ton kontrplak yüklü' bir kamyonla Erciş'e doğru hareket etti. Karaköse'den başlayan güzergâh Van Gölü'nün kuzeyinden kente gidilmekteydi. 83 mil uzunluğunda olan yolun Murat Suyu'nun kıyısından başladığı notlarda vurgulandı. Yolculuk boyunca her yerde yapılan gözlemlere burada da devam edildi. Nitekim yol üzerindeki köprülerin tamamının çürümüş olduğu notu düşüldü. Dolayısıyla sürücüler suyun içinden ve dik nehir yatağından araç sürmek zorunda kalıyorlardı. Zira mevcut yolun zemininin çoğu yerde bozuk olduğundan hareketle "*bir cipi bile geçmeden önce iki kez düşünmek zorunda bırakacak kadar kötü*" olduğu tespiti yapılmıştır (FO, 371/87938). Keza Ms. Pauline Espir kendi araçlarının da bu tehlikeli yerlere defalarca girip çıktığını ama "*bir şekilde her seferinde zor da olsa devrilmemeyi*" başardığını ifade etti. Bu durumun nedeni ise yolun yüzeyindeki kalın toz tabakası, yağmur yağmasıyla birlikte hemen çamura dönüşmekte ve yolu geçit vermez hale getiriyordu. Nitekim kısa bir süre sonra yol nehir yatağından ayrılmış ve neredeyse bir '*harabeyi*' andıran Patnos'a kadar dağlardan devam edilerek Erciş'e varılmıştır. Kentte ilkel koşullara sahip tek bir otel vardı. Ms. Pauline Espir, Erciş'i göl kıyısına çok yakın konumda ve '*adeta bir korulukla işaretlenmiş gibi*' sözleriyle tanıtmıştır (FO, 371/87938).

Gezi notlarının en önemli özelliklerinden biri kentler arasındaki mesafelerin verilmesi olmuştur. Bu bağlamda bir sonraki durak olan Van'a uzaklık 67 mil idi. Ancak bu yolun diğerlerine nazaran daha iyi konumda olduğunun altı çizilmiştir. Van'a giden güzergâh hakkında da bilgi verilmiştir. Şöyle ki yol gölün kuzey kıyısını takip ederek doğudaki

en uç kısmına kadar ilerledikten sonra gölden iç kısımlara dönüp şehre ulaşıyordu (FO, 371/87938).

Van

Zengin bir tarihe sahip olan Van hakkında gezi notlarında bilgi verilmiştir. Şehrin I. Dünya Savaşı'nın yıkım etkilerine maruz kaldığı esas tartışma alanı olmuştur. Bundan dolayı yeni şehrin gölden 5 mil kadar uzağa kurulduğu ifade edilmiştir. Öte yandan şehrin konumu ile ilgili olarak notlarda yereldeki insanların bu konu hakkındaki düşünceleri de yer almıştır. Onlara göre Van şehrini kuranlar kendilerini göl kıyısından uzaklaştırmıştı. Keza yine Van sakinlerini referans göstererek eski müreffeh Van şehrinin Rusların ve Ermenilerin ortak çabaları ile yıkılıp yıkıldığını dile getirecekti. Bunlara ek olarak notlarda I. Dünya Savaşı'nda geri çekilen Türklerin de bu yıkımda düşman yararlanmasını diye şehre 'zarar' verdiği ifade edilmiştir (FO, 371/87938).

Ms. Pauline Espir şehrin tarihi hakkında kısaca bilgi verdikten sonra seyahat notlarına devam etti. Bu bağlamda diğer gezip görülen yerlerde olduğu gibi Van'da da resmi görevlilerle muhatap olunmuş ve gözlemler aktarılmıştır. Notlara göre diğer birçok yerde olduğu gibi burada da büyük ve yeni bir hükümet binası olduğu vurgusu yer almıştır. Ayrıca şehre yeni bir Vali atandığı da eklenmiştir. Ms. Pauline Espir, Vali ile tanıştığını ve bir ciple beraber kendisine etrafı özellikle de ünlü kaleyi göstermesi için yanına bir okul müdürünü görevlendirdiğini aktardı (FO, 371/87938). Şehrin yeni seçilen Belediye Başkanı'nın DP'li ve yerel haktan olduğu belirtilmiştir. Bu doğrultuda Ms. Pauline Espir şehrin en yüksek Mülki Amirliği olan Valiliğe ilişkin de gözlemlerde bulunarak şu sözleri kullanacaktı (FO, 371/87938, s.12):

Vali'nin ve Vali Muavini'nin makam odaları beklendiği üzere berbat durumdaydılar. Her gelen elini kolunu sallaya sallaya makam odalarına girebiliyor, yoksul köylüler, pejmürde kılıklı gençler, akıllı kâtipler, ağlayan kadınlar ve ürkek yaşlılar bir imza almak veya bir şey talep etmek üzere durmadan bu odalara girip çıkıyorlardı. Daha bir tanesi maruzatını anlatamadan bir diğeri içeri giriyordu ve birincisinin sözü kesilerek ona ne istediği soruluyordu. Makam odasının dışında saatlerce bekleyenlerle sürekli ilgilenen altı kadar kişi vardı. İnsanları dışarıda bekletmek nezaketsizce olur diye bütün ziyaretçileri hemen karşılamak zorunda hissediyorlardı ve aşırı nezaketten çılgına dönüyorlardı.

Bu sözlerden hareketle elbette halkın yeni görevlendirilen Vali'ye teveccühü çok manidardı. Çünkü 27 yıllık tek parti döneminden çıkan Türkiye, seyahatin de gerçekleştirildiği yıl olan 1950'de önce genel seçimleri sonra da yerel seçimleri yaşamıştı. Bu durum Cumhuriyet Türkiye'sinde yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Sonuç olarak siyasal iktidara DP gelmiş ve halk nezdinde yeni beklentiler ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla notlara yansıyan yoğun ilgiyi bu noktadan değerlendirmek daha anlaşılabilir bir yaklaşım olacaktır.

Ms. Pauline Espir, Vali'den sonra yardımcısı ile de görüştü. Görüşmenin esas konusu Vali Muavini'nin dile getirdiği yoğun casusluk faaliyetleri idi. Buna göre çok sayıda ajan bölgeye sızmıştı. Ruslar sahadan anlık istihbarat almak için Sovyet sınırına ajan yerleştirmektense İranlı Kürtlerden faydalanmayı tercih ediyordu. Hatta bu bağlamda Vali Muavini'ne yeni bir istihbarat geldiği de gezi notları arasında yer aldı. Konu bölgede iyi tanınan Molla Mustafa hakkındaydı. Notlara göre kendisi Rusya için çalışan nüfuz sahibi İranlı bir Kürt idi. Sovyetler Birliği sınırından giriş yaptığı ve beraberindeki 150 adamla birlikte İran'da olduğu bildirilmekteydi. Ayrıca Molla Mustafa'nın Türkiye'ye girmeye çalışabileceği yönünde başka bir istihbaratta ulaşılmıştı (FO, 371/87938).

Gezi notlarında Ms. Pauline Espir ile Vali Muavini arasında geçen bir başka konu ise General Mustafa Muğlalı hadisesi⁷ oldu. Bu olay birkaç yıl önce Van'ın Özalp kazasında otuz üç kişinin 'yargısız infaz sonucu öldürülmesi' iddiası hakkındaydı. Yargılanmasının basında geniş yankı uyandırdığı da vurgulanmıştı. Keza Mustafa Muğlalı'nın birkaç ay önce beş yıl hapse mahkûm edildiği ancak kötü sağlık koşullarından ötürü serbest bırakıldığı ifade edilmiştir. Vali Muavini'nin açıklamalarının ardından yaşanan bu hadise gezi notlarına şöyle yansıtılacaktı (FO, 371/87938, s.13):

Öldürülen otuz üç kişi aslında Molla Mustafa'nın adamlarıymış ve Ruslara satılacak istihbarat elde etmek üzere İran sınırından yasadışı yollarla Türkiye'ye girmişler. General kendi kendine bu adamların Molla Mustafa'nın destekçileri olduğunu ve Ruslara askeri belgeler sattıklarını ispatlamış; hatta suçlarını itiraf etmişler. Bunun üzerine o da yasal süreçle ilgili formaliteleri yerine getirme zahmetine girmeden hepsinin infaz edilmesini emretmiş. Hikâyenin Vali Muavini tarafından anlatılan bu versiyonu ile öldürülen otuz üç kişiden 'masum Türk vatandaşları' olarak bahseden basının versiyonu birbirinden bir hayli farklıydı ifadeleriyle Vali Yardımcısı'nın ve basının savlarını özetlemiştir.

Ms. Pauline Espir, Van'ın ticaret, nüfus ve ulaşımı hakkında bilgiler vermeye devam etti⁸. I. Dünya Savaşı'ndan önce şehrin nüfusu 80 bin idi. Özellikle sınırında olduğu İran, Irak ve Rusya'yla geniş ölçekli bir yün ve koyun eti ticareti hacmine sahipti. Ancak mevcut dönemde ulaşımın çok zor olduğu vurgusu yapılmış bunun bir sonucu olarak da Rusya'yla ticaret tamamen bitme noktasına geldi. Bu arada Irak ve İran'la ticaret ise oldukça azalmış durumdaydı (FO, 371/87938). Ms. Pauline Espir şehrin geçmişteki ticarî

7) General Mustafa Muğlalı olayı hakkında geniş bilgi için bkz: Özgen, H. N. (2003). Van-Özalp Olayı 33 Kurşun Olayı: Toplumsal Hafızanın Hatırlama ve Unutma Biçimleri, İstanbul: Tüstav.; Ertem, B. (2006). Orgeneral Mustafa Muğlalı'nın Askeri Kişiliği, İstanbul Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi): Marmara Üniversitesi.

8) Cumhuriyet döneminde Van Gölü bölgesindeki kamu harcamaları ve yatırımları için ayrıntılı bilgi için bkz. Kardeş, A. (2015). Cumhuriyet Döneminde Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1923-1950), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

hayatına dair bilgiler aktardı. Akabinde savaş sonrası ile ilgili değerlendirmelerde bulundu. Bu durum aslında Van'ın iktisadî açıdan geri kalmasını da açıklamaktaydı. Notlarda kalkınmanın önündeki engeller de sıralandı. Şöyle ki savaştan sonra şehrin nüfusu 14 bine düşmüştü. Bu da sınırlı işgücü demektir. Tarımsal açıdan topraklar yeteri kadar sulanamıyordu. Öte yandan gölün suyu da sulamada kullanılamayacak kadar sodalıydı. Buna rağmen yeni hükümetin bölge ile ilgili projeleri vardı (FO, 371/87938). Bunların uygulama alanına konulması halinde müreffeh bir yapının ortaya çıkabileceği vurgusu yapılmıştı. Hatta gezi notlarında bu projelerden bazılarının yer verilmişti. Örneğin Genç üzerinden Van'a kadar götürülmesi planlanan Elazığ-Van demiryolu hattının bitirilmesi, Adana-Van arasında planlanan karayolunun inşa edilmesi ve nüfusun yoğun olduğu Karadeniz bölgesinden insanlar buralara yerleşmeye ikna edilebilirlerse Van'ın kaybettiği refahı kısmen de olsa yeniden kazanabileceği tespitleri dile getirilmiştir (FO, 371/87938).

Malatya

Gezi notlarında Van'dan sonraki güzergâh Malatya oldu. Ms. Pauline Espir şehir ile ilgili "*Malatya'nın yalnızca İnönü'nün seçim bölgesi değil aynı zamanda 'İnönü'nün memleketi' olduğuna dair her türlü işaret mevcut*" ifadelerini kullanmıştır. Bu tanımlamayı somutlaştırmak için bazı örnekler verdi. Öyle ki şehirde İsmet Paşa adında bir semt ve '*devasa*' Hükümet Konağı'nın önündeki meydana İnönü'nün çok büyük bir heykelinin olduğu belirtilmekteydi (FO, 371/87938).

Şehrin sakinleri ile görüş alışverişinde bulunan Ms. Pauline Espir diğer yandan da kenttin nabzını tutmuştur. Yerel halkın İsmet İnönü hakkındaki düşünceleri de notlar arasında yer aldı. Buna göre İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı döneminde, doğduğu bu yer için çok şey yaptığı cevabını almıştır. Dolayısıyla onlar da bunu karşılıksız bırakacak kadar '*nan-kör değiller*' idi. Notlarda valilerle ilgili bir çıkarım da söz konusuydu. Malatya Valisi'nin DP'li olduğunu ve Eylül ayının sonunda atandığını belirtmiştir (FO, 371/87938). Bu arada Ms. Pauline Espir kendileriyle bizzat tanıştığı Kars, Van, Kayseri ve Niğde valilerinin tamamının hükümet değişikliğinden sonra görevlendirildiğini ekledi. Malatya Valisi için ise görevinden yetişme bir devlet memuru olmayıp tıp kökenli olduğu vurgusu yapıldı. Ayrıca Vali hakkında "*Vilâyetteki ilişkilerin köküne dinamit koymaya kararlı gibi görünen bir cerrah*" gözleminde bulunacaktı (FO, 371/87938). Öte yandan Vali, eski Malatya'yı gezebilmesi için Ms. Pauline Espir'e bir cip ayarladı. Özellikle Sümerbank Tekstil Fabrikası ve Tekel'in Tütün Fabrikası ziyaret edilecekti. Notlara göre Vali Bey buraların görülmesi konusunda ısrarcı olmuştu. Bu doğrultuda Ms. Pauline Espir tekstil ve tütün fabrikasında gördüklerini notlarında şöyle ifade edecekti (FO, 371/87938, s.14):

Tekstil Fabrikası'nda çok sayıda Alman malı makine kullanılıyor ve pamuk daha ham iken alınıp kumaş haline getirildiği aşamaya kadar burada işleniyor. Fabrikada günde iki farklı ebatla on ton iplik ve 35,000 metre kumaş üretiliyor. Tütün fabrikasının ekipmanları çoğunlukla İn-

giliz malı ancak sigaraların imalat ve paketlere doldurulma işlemlerinin çoğu parça başı çalışan 12-13 yaşındaki kızlar tarafından yapılıyor.

Ms. Pauline Espir'in gezi notlarında Malatya'ya dair son gözlemi Türkiye'deki en büyük yedi haradan birinin şehirde kurulduğu bilgisini vermek oldu. Ayrıca burası şehre yakın bir noktadaydı. Harada safkan Arap atları ıslah edilip eğitilmekteydi (FO, 371/87938).

Çukurbağ

Ms. Pauline Espir, Malatya'dan sonra gezi notlarında ayrıntılarına yer vermediği Sivas, Kayseri ve Niğde'ye gitti. Buradan otobüsle küçük bir yerleşim birimi olan Çukurbağ'a geçti. Köy, Toros Dağları'nın zirvesi ve notlarda 'en güzel dağlardan biri' diye tanımlanan Demirkazık Dağı'nın eteklerinde idi. Çukurbağ, Niğde'nin Çamardı ilçesi sınırları içerisindeydi. Yolun ise çok bozuk ve berbat olduğu vurgusu yapıldı (FO, 371/87938). Bu bağlamda zor bir yolculuk sonunda köye varıldı. Köyde kendisi için hazırlık yapılmıştı. Ms. Pauline Espir köylüler tarafından karşılandı. Burada Türk gelenek ve görenekleri doğrultusunda ağırlanmış ve ikramlar yapılmıştı. Dolayısıyla kendisine gösterilen ilgiyi ve gözlemlerini ayrıntılı olarak anlattığı notlarında şöyle ifade edecekti (FO, 371/87938, s.14):

Yalnızca kerpiç evlerden ve az sayıdaki kavak ağacından oluşan köyde bana çok sıcak bir karşılama hazırlamışlardı. Bir eve girdiğinizde ilk olarak ayakkabılarınızı çıkarıyor ve yere serili bir mindere oturuyorsunuz. Köylülerin çoğu beni görmek için eve uğradı. Çay ve sigara, sıcak koyun sütü, pütürlü ince ekme ve elma ikram edildi. Bana pür dikkat bakmak ve gülümsemek için kadın ve çocuklar da geliyordu ama çok geçmeden onlara işlerinin başına dönmeleri emrediliyordu. Sohbet oldukça hararetti ancak köyün gençleri büyüklerin yanında görünseler de ses çıkarmadıkları bir tarzda büyütülmüşlerdi.

Notlarda köydeki okul inşaatına dair bilgiler edinebilmek mümkündü. Ms. Pauline Espir, burada köye yapılan bir okulun henüz inşaat aşamasında olduğunu öğrendi. Okul yapımında kimlerin çalıştığı, inşaat malzemesi ve öğretmenlerle ilgili konulara değinildi. Buna göre okul inşaatlarında genellikle köylülerin ücretsiz iş gücünden faydalanılmaktaydı. Ayrıca inşaat malzemeleri ve öğretmenlerin ise Milli Eğitim Bakanlığı tarafından tedarik edildiği vurgusu yapılmıştı. Hatta buradan hareketle mevcut konu açıldığında orta yaşlı bir adamın söz aldığını belirterek "*Burada okula ne ihtiyaç var ki. Bizim çocuklarımız köylü ve topraklarını ekip biçecekler. Ha devlet memuru olmak istiyorlarsa orasını bilemem*" sözlerini paylaştı. Diğer yandan birçok köylünün köyde okul olmasıyla gurur duyduğu notu da vurgulandı (FO, 371/87938).

Ms. Pauline Espir, gezi notlarında ağırlandığı yer hakkındaki gözlemlerini de aktardı. Çukurbağ'ın '*en güzel evi*' kendisinin kalması için hazırlanmıştı. Bu özel misafir

için tahsis edilen ev, kalacağı oda, ev sahibi hakkındaki intibalar, yemek ve ağır lanma adabı ve kadınlarla ilgili izlenimleri notlarda ayrıntılı olarak şöyle anlatılmaktaydı (FO, 371/87938, s.15):

Ateş yakılmış, yere tertemiz bir döşek serilmişti. Odanın bir köşesinde balçıktan, dibinde delik olan üçgen bir banyo vardı. Evin sahibi çok kibar ve misafirperver bir adamdı. Sohbet arasında, on dört yıldır hapiste olduğu, çıkan son aflla serbest kalıp köye döndüğünü öğrendim. Görünüşe bakılırsa öteki köylülerin büyük saygı duyduğu biri, ağa gibi bir şeydi. Sonra evli mi bekâr mı olduğunu sorunca, karısının on dört yıl önce talihsiz bir kaza ...! sonucu öldüğünü söyledi! O akşam yemekte, hem kaşık hem çatal görevi gören yassı ekmekle et yahnisi ve kuru fasulye yedik, sonra koyun sütü ve üzüm suyu içtik. Sonra kadınların oturduğu kısma davet edildim-içinde yalnızca bir minder ve halı olan çıplak, ahşap bir odaya. Neredeyse her genç kadın kucağında bir bebek emziriyordu. Bana çokça soru sordular- ne tür iç çamaşırları giydiğimi öğrenmek istiyorlardı- ve çokça kahkaha attık. Nihayet mihmandarım imdadıma yetişince oradan kalktım ve eve döndüğümüzde dört beş adamın odanın ortasında namaz kıldıklarını gördüm. Herhangi bir köylüyü misafirperverliğine karşılık para kabul etmeye ikna etmek imkânsızdı. “Öyle şey olmaz,” diyorlardı. “Sen misafirimizsin ve seni elimizden geldiği kadar iyi ağırlamak hem geleneğimiz hem de bizim için şereftir. Bunun karşılığında para almak diye bir şey düşünülemez.” Ben de bu tür durumlar için yanımda sigara ağızlıkları ve çakmaklar bulunduyordum.

Ms. Pauline Espir daha önce ziyaret ettiği yerlerde olduğu gibi bu kez küçük bir köy olan Çukurbağ'da da halkın nabzını tuttu. Ana konu köy sakinlerinin ülke gündemine dair düşünceleriydi. Ülkede uzun yıllar sonra iktidar değişikliğinin yaşanması köylülerin de yakından ilgilendiği bir konuydu. Notlarda ülke siyasetine dair değişimlerin insanlar üzerindeki etkisi ele alınmıştır. Bu bağlamda siyaset algısı üzerine bazı tespitler yer aldı (FO, 371/87938). Buradan hareketle Ms. Pauline Espir tarafından ortalama bir köylü için siyasetin ‘belirli ihtiyaçlarının nasıl giderileceği meselesi’ olduğu vurgulandı. Keza köylülerin daha iyi su kaynakları, ürününü satmak için daha iyi ulaşım imkânları, vergi indirimi, daha çok tarımsal araç gereç ve benzeri şeyleri istediği dile getirilmiştir (FO, 371/87938).

Öte yandan Cumhuriyet tarihinin kronik sorunlarından olan topraksız köylüyü “*topraklandırma*” tartışması da notlardaki yerini almıştı. Dolayısıyla köylülerin bu yönde bir beklenti içerisinde olduğu belirtilmiştir. Hatta çok sayıdaki topraksız köylünün Hükümet’in toprak reformu politikasını hayata geçirmesini talep ettiği bildirilmekteydi. Notlarda doğudaki şehirlerin kalkındırılması için önceki hükümetin programında ilgili politikaların yer aldığı dile getirilmişti (FO, 371/87938). Ancak DP’nin devlet harcamalarını kısma planı karşısında bu programın uygulanabilirliğini görmek için beklemek

gerektiği ifade edilecekti. Bu arada uzak yerlerde yaşayan halkın ülke gündeminden haberdar olmak için İstanbul ve Ankara merkezli gazeteleri 'merakla' okudukları bilgisi verilmiştir. Ms. Pauline Espir, CHP ve DP arasındaki kıyaslama ve beklentilere dair siyasi değerlendirmelerine devam etti. Bu bakımdan iki parti taraftarı olan köylülerle diyaloglarını ele aldı. Özellikle yeni hükümet olan DP'ye karşı büyük beklenti ve teveccüh söz konusu idi. Ancak bir yandan da Atatürk'ün belirlediği ilkelerin takip edilmesinden yana duruş sergilenmesi gerektiği ileri sürülmekteydi (FO, 371/87938).

Köylülerin yirmi yedi yıllık Halk Partisi iktidarına dönük düşünceleri de notlarda yer aldı. Eğer başka bir siyasi alternatif olması durumunda köy sakinleri tarafından kesinlikle tercih edileceği vurgulandı. Burada sözü edilen başka seçenek elbette DP olacaktı. Ms. Pauline Espir, gençlerin düşünce ve beklentilerini de dile getirdi (FO, 371/87938). Şöyle ki gençler arasında yeni hükümette Atatürk'ün yakın arkadaşlarından Celal Bayar'ın olması partiye olan güveni artırdığı vurgulanmıştı. Dolayısıyla Celal Bayar için *"Atatürk'ün belirlediği ilkelere bağlı kalma konusunda kararlı olduğunu, dolayısıyla iyi bir insan olduğunu ve ülkesi için iyi işler yapacağı"* düşüncesi mevcuttu. Öte yandan birçok insanın ise *'Acele etmeyin. Daha Demokratların ne yaptığını görmedik. Bir iki sene bekleyip görün, sonra bir hükme varın'* görüşü de farklı bir bakış açısı olarak ortaya çıkmaktaydı (FO, 371/87938). Yeni Hükümetin özel teşebbüsü destekliyor olmasından tüccarların oldukça memnun kaldığı da eklendi. Diğer taraftan CHP'yi destekleyenlerin tepkileri de notlarda yer buldu. Bu durum daha ziyade halkın suçlanması şeklinde belirdi. Şöyle ki onlara göre *'Halk İnönü'ye nankörlük yaptı. Ama bekleyin ve görün. Demokratlar büyük ihtimalle her şeyi batıracaklar ve gelecek seçimlerde partimiz desteğini arttırarak yeniden iktidara gelecek'* şeklinde eleştiri ve beklentilerini dile getiriyorlardı. Ayrıca halk arasında memur sınıfına karşı öteden beri duyulan bir korku olduğu da belirtilmekteydi. Bu durumun gerekçesi notlarda: *'İktidardakileri desteklemezsem başım belaya girer'* şeklinde açıklanacaktı (FO, 371/87938).

Ms. Pauline Espir, Çukurbağ köyü hakkındaki gözlemlerini noktaldıktan sonra ziyaret ettiği yerler hakkında kendisine karşı gösterilen ilginin ve yaklaşımın genel bir değerlendirmesini yaptı. Nispeten büyük şehirler dışında kalan her yerde misafirperverlik ve dostluk duyguları içinde karşılandığını ifade etti. Birlikte yolculuk yaptığı kamyon şoförleri ve yol arkadaşları yol boyunca kendisine çay ve yemek ikram ederek yardımcı olmuştu. Yine lokantalarda tanımadığı insanlar ısrarla hesabını ödemek istemiş ve rastlantı sonucu tanıştığı herkes her türlü ihtiyacının karşılanması için elinden geleni yapmıştı. Keza resmi yetkililer de aynı şekilde çok yardımcı olmuştu (FO 371/87938). Buna mukabil, karşılık olarak istedikleri tek şey Ms. Pauline Espir tarafından fotoğraflarının çekilmesi olmuştu. Kendisi bu ziyaretlere başlamadan önce yapacağı gezi için Ankara ve İstanbul'da karşılaştığı herkes tarafından uyarılmıştı. Çünkü tehlikelerden ve yaşanabilecek büyük sıkıntılardan ötürü bir kadının tek başına Doğu Anadolu'da seyahat edemeyeceği söylenmişti. Notlara göre bu insanlar yanlış düşünmekteydi. Zira Ms. Pauline Espir bu insanların sade halli taşradaki genel dürüstlüğü ve nezaketin insanı ne denli güvende ve emniyet altında hissettirdiğinden bihaber oldukları tespitini yaptı (FO, 371/87938).

4. Sonuç

İngiltere'nin Ortadoğu'ya yönelik geleneksel dış politikasında Anadolu ve Kafkasya coğrafyası büyük bir öneme sahiptir. XX. Yüzyıla adım atarken Osmanlı Devleti birçok uluslararası antlaşmaya muhatap oldu. Bunun nedeni ise Türk toprakları üzerinde ortaya çıkarılmış milliyetçi ayaklanmalar idi. Bu bakımdan konu olan Anadolu coğrafyası ile ilgili gelişmeler İngiltere'nin resmi düzeydeki diplomatik misyonları personeli marifetiyle takip edilmiştir. Böylece çok sayıda gezinin bölgeye ilişkin tuttuğu notlar da İngiliz politika yapıcılarının kanaatlerinin şekillenmesinde önemli bir etki yaratmıştır. İngiltere Millî Arşivi'nde yer alan ve büyükelçiliklerde görev yapan İngiliz diplomatlar Dışişleri Bakanlığına raporlar göndermekteydi. Mevcut raporlar arasında Anadolu coğrafyasının çeşitli bölgeleriyle ilgili çok sayıda rapor ve gezi notları da yer almaktadır. Bunlar İngiltere'nin dış siyasetinin yürütülmesinde resmi ikili ilişkiler dışında muhatap aldıkları ülkenin sosyo-politik yapısını da dikkate almışlardır. Bu bakımdan daha etraflı ve isabetli bir dış siyasetin yürütülmesinde önemi yadsınamayacak derecedeydi. Çünkü bilgiyi merkeze alan İngiliz dış siyaset anlayışının Cumhuriyetin ilanından sonra da devam ettirdiği görülmüştür. Bu dönemde de uzun vadedeki dış siyaset planlamalarında kullanılacağı düşünülen rapor ve notlar düzenli olarak Londra'daki Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiştir.

Mevcut çalışmaya konu olan Ms. Pauline Espir, 7 Eylül-15 Ekim 1950 tarihleri arasında Doğu illerini kapsayan yolculuğunu gerçekleştirdi. Bu esnada tutmuş olduğu notlar, bölgeyi her açıdan ele alan dikkatli bir yaklaşım ve gözlem yeteneğinin ürünü idi. Seyahatin gerçekleştiği dönemin siyaset tablosunu olduğu kadar bölgenin gelişmişlik seviyesi ile ilgili de önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Seyahat notları özellikle sınır bölgelerindeki şehirlerde SSCB tehdit algısını göstermesi açısından dikkate şayandır. Yirmi yedi yıllık tek parti döneminin sona erdiği bir süreçte bu turistik gezi yapılmıştır. Bu bağlamda DP'nin iktidara gelişi ve halkın kimi beklentileri hakkında da düşünceler dile getirilmiştir. Ayrıca doğu illerine dair kalkınma projelerinin yürürlüğe konulması halinde bölgenin ilerleyebileceği vurgusu yapılmıştır. Bu bakımdan Ms. Pauline Espir'in bölgeye dair gözlemlerinden oluşan gezi raporu, Soğuk Savaş'ın ilk yıllarında ve DP döneminin iktidarının ilk aylarında Türkiye'nin taşrasına yoğunlaşmayı amaç edinecek olan çalışmalara katkı sağlama yönü de mevcuttur.

Gezinin ayrıntıları göz önünde bulundurulduğunda Ms. Pauline Espir'in düzenlemiş olduğu seyahatin çoğunlukla planlı bir çerçevede geliştiği görülmektedir. Turistik bir gezi olmasının yanında bilgi toplama amacına dönük olduğu da anlaşılmaktadır. Yolculuk notları düzenli başlıklar dâhilinde, kent kent yerleşimler yerleri hakkında hazırlanıp gözlemlenen konularla ilgili düzenli bilgiler içermektedir. Seyahatin bölgeye planlı bir görev doğrultusunda gerçekleştirildiği olasılığını akla getirmektedir. Gezide bölgenin geri kalmışlığı, etnik farklılıkları ve dinsel çeşitlilik ile birlikte 'Mustafa Muğlalı Hadisesi' gibi Türk siyasetini meşgul eden bazı sorun alanları dile getirilmiştir. Sonuç olarak ifade edilebilir ki İngiltere'nin dış politikasında çok önemsenen diplomatik gezi ve raporlar tarih

araştırmalarında kaynak olarak kullanımı çok yönlü bir tarih anlayışına katkı sağlaması bakımından da kayda değerdir.

Kaynakça

- Ağaoğlu, S. (1972). *Demokrat Partinin doğuş ve yükseliş sebepleri bir soru*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Aslan, E. (2014). *Türkiye'nin iç siyasetinde Demokrat Parti (1950-1960)*. Yüksek lisans tezi, Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Babaoğlu, R. (2018). Bir İngiliz diplomatın gözlemleriyle Türkiye'nin doğu vilâyetlerinin 1956 yılındaki genel durumu. *History Studies International Journal of History*. 10(1), (February 2018), 33-46.
- Ertem, B. (2006). *Orgeneral Mustafa Muğlalı'nın askeri kişiliği*. Yüksek lisans tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Gülsünler, M.E., ve Ertürk, H.A., (2012). Demokrat Parti'nin 1946-1950 yılları arasındaki halkla ilişkiler stratejileri. *Selçuk İletişim*. VII(3), 90-99.
- Gürün, K. (1991). *Türk-Sovyet ilişkileri (1920-1953)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/376460> adresinden 30 Mart 2020'de alınmıştır.
- Işıktaş, E. (2016). Bazı arşiv kaynaklarına göre Siirt'te misyonerlik faaliyetleri. Nizip: *TURKCESS II. Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Eğitim ve Sosyal Bilimler Sempozyumu*, (5-7 Mayıs), 185-196.
- Arşiv adı: İngiltere Milli Arşivi. Foreign Office (Dışişleri Bakanlığı Arşivi), (1950). *Record of a tour of eastern Turkey by miss Pauline Espir*. Raporun tarihi: 28th October (Belge numarası: FO 371/87938, Yer numarası: RK 1015/19).
- Karacan, A. N. (1950, 15 Mayıs). Millet dün kararını verdi. *Milliyet*, s.1,5.; (1950, 16 Ekim). Seçimi, D.P ezici bir çoğunlukla kazandı. *Milliyet*, s.1,7.
- Kardaş, A. (2015). *Cumhuriyet döneminde Van Gölü Havzası'nda yapılan kamu harcamaları ve yatırımlar (1923-1950)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Kartın, C. (2016). Üç İngiliz seyyahın kaleminden orta ve doğu Anadolu izlenimleri. Ç. Özdemir ve Y. E. Tekinsoy. (Editörler). *Yabancı seyahatnamelerde Türkiye*. Ankara: Türk Yurdu, 219-231'deki makale.
- Kocabaşoğlu, U. (2004). *Majestelerinin konsolosları, İngiliz belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz konsoloslukları (1580-1900)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kırzioğlu, M. F. (1953). *Kars tarihi*. İstanbul: Işık Matbaası.
- Kurban, V. (2014). 1950-1960 yıllarında Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkiler. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. XIV(28), (Bahar 2014), 253-282.

- Özgen, H. N. (2003). *Van-Özalp olayı 33 kurşun olayı: Toplumsal hafızanın hatırlama ve unutma biçimleri*. İstanbul: Tüstav.
- Özkan, N. (2002). *Türkiye seçim kazandıran kampanyalar Türkiye ve dünyadan örneklerle*. İstanbul: Mediacat Yayınları.
- Polatoğlu, M.G. (2019). Atatürk döneminde maden ve enerji alanında kurulan ve sonraki dönem Türkiye sanayisine katkı sağlayan bir iktisadî devlet teşekkülü: Etibank". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 38 (66), 444-478.
- Süvari, C. (2013). *Malakanlar: Rus köylü hareketlerinden günümüze Malakan inancı*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Şaşmaz, M. (2002). İngiliz Yüzbaşı Stewart'ın Konya konsolosluğu ve adli yönetime dair raporu (1879-1882). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 11, 223-238.
- Şimşir, B. (2005). *Ermeni meselesi (1774-2005)*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Toprak, Z. (2004). Türkiye'de muhalefetin doğuşu: II. dünya savaşı ve tek partinin sonu. *Toplumsal Tarih*, 121, 70-75.
- Türkdoğan O. (2005). *Kars'ta bir etnik grup Malakanlar'ın toplumsal yapısı*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.